

створює потенційні можливості для застосування глобалізаційних факторів з метою забезпечення економічного зростання.

Висновки. Кризи на межі ХХ—ХХІ ст. набули нових рис у глобальних масштабах: 1) кризові прояви в одних країнах світу стали впливати на інші економічні системи; 2) наслідки криз набули більшої деструктивної сили; 3) цикли ділової активності стали меншими, а отже, кризові прояви стали частішими. Світова економічна криза, що вибухнула 2008 р., у черговий раз змушує переглянути традиційні уявлення про причини таких криз і стимулює розробку концепції, що спрямована на запобігання їх виникненню у майбутньому.

Література

1. Данилов-Данильян В. Глобальный кризис как следствие структурных сдвигов в экономике // Вопросы экономики. — 2009. — № 7. — С. 37—39.
2. Історія економічних учень: Підручник / Л.Я. Корнійчук, Н.О. Татаренко та ін., За ред. Л. Я. Корнійчук, Н. О. Татаренко. — К.: КНЕУ, 2001.
3. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег. — М.: Гелиос АРВ, 1999.
4. Класики кейнсіанства: В 2 т. Т. I. К теории экономической динамики / Р. Харрод. Экономические циклы и национальный доход. — Ч. I—II / Э. Хансен. — М.: ОАО «Издательство «Экономика», 1997.
5. Класики кейнсіанства: В 2 т. Т. II. Экономические циклы и национальный доход. — Ч. III—IV / Э. Хансен. — М.: ОАО «Издательство «Экономика», 1997.
6. Клочко В. Глобалізація та особливості сучасної економічної кризи // Економіка України. — 2011. — № 9. — С. 27—37.
7. Кондратьев Н.Д. Проблемы экономической динамики. — М., 1989.
8. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Т. I. — М., Политиздат, 1969.
9. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Т. II. — М., Политиздат, 1969.
10. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Т. III. — М., Политиздат, 1970.
11. Хайек Ф. Цены и производство. — Челябинск: Социум, 2008.
12. Чухно А. Сучасна фінансово-економічна криза: природа. Шляхи і методи її подолання // Економіка України. — 2010. — № 1. — С. 4—18.
13. Энтов Р. Текущий кризис в свете теории кризисов // МЭиМ. — 2009. — № 5. — С. 9.

УДК 338.433:330.342

Є. М. Кирилюк, канд. екон. наук, доц.,
докторант кафедри політичної економії
обліково-економічних факультетів
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ СИСТЕМНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ ТА ЇХ ВПЛИВУ НА РОЗВИТОК АГРАРНИХ ВІДНОСИН

Обґрунтовано методологічні аспекти дослідження системних трансформацій та їх впливу на розвиток аграрних відносин. Виявлено особливості та недоліки теоретико-методологічних підходів до аналізу трансформаційних процесів. Визначено специфіку системного підходу до дослідження аграрних відносин.

Обоснованы методологические аспекты исследования системных трансформаций и их влияния на развитие аграрных отношений. Обнаружены особенности и недостатки теоретико-методологических подходов к анализу трансформационных процессов. Определена специфика системного подхода к исследованию аграрных отношений.

The methodological aspects of system transformations and their influence on development of agrarian relations research are grounded. The features and lacks of the theoretical-methodological approach near the analysis of transformation processes are found out. The specific of systems approach to research of agrarian relations is certain.

Ключові слова: національна економічна система, соціально-економічна система, системна економічна трансформація, аграрні відносини, економічні відносини, суспільні відносини, системний підхід, моделювання, еволюційний підхід, інституційний підхід, постіндустріалізація, глобалізація.

Ключевые слова: национальная экономическая система, социально-экономическая система, системная экономическая трансформация, аграрные отношения, экономические отношения, общественные отношения, системный подход, моделирование, эволюционный подход, институциональный подход, постиндустриализация, глобализация.

Keywords: national economic system, socio-economic system, system economic transformation, agrarian relations, economic relations, public relations, system approach, modelling, evolutionary approach, institutional approach, post-industrialization, globalization.

Постановка проблеми. Характерною ознакою розвитку світової економіки є ускладнення структури економічних систем, прискорення процесів їх еволюції і трансформації, науково-технологічних змін і посилення впливу глобалізації на господарське життя. Трансформаційні процеси охоплюють економіку практично всіх країн світу, відкриваючи нові можливості й породжуючи загрози й ризики їхнього подальшого розвитку.

В умовах загострення продовольчої проблеми особливого науково-теоретичного та практичного значення набувають дослідження впливу економічних трансформацій на розвиток аграрних відносин, аграрного ринку як у світовому масштабі, так і на рівні окремих країн. Рівень продовольчого забезпечення населення будь-якої країни визначають передусім динамічні процеси, що відбуваються в цій сфері економічних відносин. Підтвердженням цього є постійна увага до проблематики аграрних відносин, функціонування та розвитку аграрного ринку в розвинених країнах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема трансформації економічних систем постійно перебуває в полі зору як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Значний внесок у розвиток теорії і методології економічних трансформацій зробили Л. Абалкін, О. Ананьїн, В. Базилевич, Л. Бальцерович, О. Бузгалін, А. Гальчинський, В. Геєць, П. Єщенко, Ю. Зайцев, В. Іноземцев, А. Колганов, Я. Корнаї, П. Леоненко, Ю. Ольсевич, А. Ослунд, В. Савчук, Дж. Стігліц, А. Чухно та ін.

Процеси трансформації не обмежуються переходом від командно-адміністративної до ринкової економіки — на сучасному етапі розвитку економічних систем виділяють різні форми й типи трансформацій. Поліструктурність і поліваріантність розвитку національних економічних систем, ускладнення практичних завдань їх трансформації зумовлюють необхідність адекватних змін у методології сучасної економічної теорії. Сама економічна практика породжує зміну існуючих теоретичних концепцій, трансформує теоретичні парадигми, зокрема, економічної діяльності. Важливе значення має дослідження ступеня масштабності трансформаційного процесу, який відбувається в економічних системах. Еволюція економічних систем може відбуватись за рахунок поєднання кількох типів трансформацій: функціональних (внутрішньосистемних); системних і міжсистемних. Тому при дослідженні закономірностей постіндустріальних змін не можна не враховувати їх тісний взаємозв'язок з надсистемними глобальними трансформаціями.

Позитивно оцінюючи результати досліджень у вирішенні ряду проблем, що супроводжують системні економічні трансформації, слід вказати на недостатній рівень вивчення проблеми впливу трансформаційних процесів на розвиток аграрних відносин. Крім того, відсутнє системне бачення місця і ролі аграрних відносин в економічній системі: їх трактують надто звужено. В енциклопедичному словнику, а також у більшості літературних джерел аграрні відносини трактуються: як виробничі відносини в сільському господарстві, що визначаються характером землево-

лодіння і землекористування [1, с. 19]; як економічні відносини, що складаються в суспільстві з приводу володіння і використання землі як головного засобу сільсько-господарського виробництва [2, с. 137] і т.д. Це свідчить про недостатньо глибокий аналіз їх сутності, у результаті чого аграрні відносини ототожнюються із земельними.

Аграрні відносини є сукупністю не лише економічних (виробничих), але й соціальних, культурно-моральних відносин між людьми, що базуються на системі їх різноманітних інтересів, прагнень, на загальнолюдських цінностях селянства. Відповідно, це складова не лише економічних, а й суспільних відносин, як більш ширшої категорії. Це дозволяє стверджувати, що проблема розвитку аграрних відносин, їх взаємозв'язку і взаємовпливу з процесами трансформації економічних систем має недостатньо комплексний характер вивчення і теоретико-методологічного обґрунтування.

Метою наукової статті є обґрунтування методології дослідження системних трансформаційних процесів і їх впливу на розвиток аграрних відносин.

Виклад основного матеріалу. Результативність дослідження трансформації економічних систем, її чинників і наслідків, як і будь-якого іншого дослідження, визначається передусім процесами отримання, обробки, засвоєння та використання знань. Теоретичний рівень пізнання процесів трансформації пов'язаний передусім із використанням системного підходу. Принцип системності як невід'ємний елемент діалектичного методу дослідження органічно взаємопов'язаний з принципами розвитку, єдності й боротьби суперечностей, історизму тощо. Дослідження трансформації економічних систем базуються на комплексному застосуванні цих логічних принципів, кожен з яких групує навколо себе ряд більш конкретних прийомів, правил, засобів пізнання.

Досліджувані об'єкти можна класифікувати наступним чином: найпростіший із них — окремий предмет як система; більш складний — система певного виду (наприклад, система економічних відносин) і предмет як її елемент; найскладніший — полісистемний комплекс — сукупна різнооб'єктна дійсність і предмет у контексті зовнішніх емпіричних умов його існування. Саме через систему явищ розкривається специфіка цього полісистемного комплексу, на відміну від індивідуальної специфіки окремих предметів. Усе це має принципове значення для аналізу складних систем, у яких один і той же об'єкт є елементом підсистем різного порядку. У подібних ситуаціях всі зазначені категоріальні параметри, виведені для однієї системи, можуть виявитись неприйнятними для іншої системи. Система явищ виявляється тією базовою одиницею, відносно якої стає можливим встановлення конкретних законів на основі дослідження масовості та однорідності явищ.

На перший план висувається новий принцип пізнання, згідно з яким економічна система розглядається як поліцентрична надсистемна єдність, як складна наадитивна сукупність явищ. Основним змістом такого пізнання стають вже не стільки предмети чи підсистеми самі по собі, скільки їх взаємодія, баланс різноманітних факторів, процесів, тобто складний синтез знань про сукупність явищ, які не описуються єдиною однопорядковою системою законів.

Поняття «система» як універсальне позначення якісних одиниць різних порядків слугує розвитку теоретичного пізнання, є необхідною гносеологічною рамкою аналізу об'єктивної дійсності та привносить у дослідження певну системоцентричну й поліцентричну програму вивчення. Системні характеристики є найскладнішими для розуміння і найнедоступнішими для безпосереднього спостереження, їх можна виявити лише за допомогою наукового аналізу, що охоплює всю систему в цілому. Ще К. Маркс відзначав, що розвиток органічної системи у напрямку цілісності полягає саме у підпорядкуванні собі всіх елементів суспільства чи створенні на його базі елементів, яких не вистачає. Таким чином, система в ході історичного розвитку перетворюється в цілісність. Перетворення системи у таку цілісність утворює момент процесу її розвитку [3, с. 229]. Методи «елементного аналізу» є специфічними й вузько направленними, методи якісного «аналізу цілісності» значно більше

піддаються загальнонауковому узагальненню, мають більший ізоморфізм. Саме на основі аналізу якісно визначених цілісностей, пов'язаних певним чином, формується системний підхід. У певному розумінні системний підхід і є якісним аналізом цілісностей, одним із розділів сучасного якісного аналізу.

Системний підхід, на думку В. Кузьміна, дозволяє виявити деякі характерні риси феномена або фактора існування «змінних структур» [4, с. 184—185] або, у сучасному розумінні, процесів трансформації систем. Кожна історично сформована конкретна суспільна структура під дією сил історичного прогресу перетворюється у нову системну цілісність. У цьому полягає суть феномена змінних структур: суспільство розвивається, якісно змінюючи свою внутрішню структуру. Системний підхід дозволяє виявити той факт, що суспільний розвиток відбувається за законами розширення і накопичення базових основ людської цивілізації. Соціально-історичний аналіз, фіксуючи суспільні структури, що змінюють одна одну, покликаний відзначати не лише факт заміни соціально-економічних організмів нижчих ступенів більш розвинутими, але й сам момент спадкоємності, оскільки кожен ступінь розвитку робить свій певний внесок у «скарбничку» розвитку системи, у суспільно-історичний досвід, у розвиток культури й наукового знання.

Таким чином, системний підхід дозволяє досліднику виявити закономірність і типовий характер розвитку чи трансформації систем, у кінцевому підсумку — органічно поєднати структурний аналіз з конкретно-історичним підходом, більш ємно і точно відтворити картину досліджуваних процесів у всій різноманітності їх реальних проявів.

Особливу групу досліджень економічних систем і проблем їх трансформації становить системний аналіз зовнішньої взаємодії, оскільки усякий предмет залежить від зовнішніх умов існування. Усякі явища чи процеси є багатомірними, вони можуть вивчатись з різних точок зору і в різних відношеннях, причому «багатомірність» збільшується при дослідженні разом з чинниками, що їх формують та визначають. Таким чином, реально формується багатоаспектне бачення предмета: синтез диференційованого знання і об'єднання його в «систему знань».

Сучасні дослідження економічних явищ і процесів нерозривно пов'язані з побудовою моделей. Дослідження процесів трансформації здійснювались на різних етапах розвитку економічної думки на основі використання доступної наукової методології. Зрозуміло, що безпосередньої побудови моделей трансформації в сучасному розумінні цього терміну не було. Нині в більшості випадків, як і раніше, ця проблематика досліджується традиційно — шляхом пошуку факторів розвитку й класифікації стадій, етапів трансформації систем. Але дослідники при цьому спираються не стільки на емпіричний матеріал, скільки на моделі соціально-економічних систем. Моделі стають основним засобом, інструментом дослідження.

Для будь-якого методологічного підходу характерним є зведення всієї різноманітності національних економічних систем до певних загальних вивчених форм. Вже саме використання в дослідженнях категорії «система», системного підходу, виділення систем пов'язане з побудовою певних штучних класифікацій з обмеженими даними про об'єкт. Відповідно, логічним є трактування теорією систем концептуальної моделі як загального описання логічної структури бази даних у термінах об'єктів і зв'язків між ними, що не залежить від конкретної системи управління базами даних.

Процес моделювання пов'язаний із великою кількістю припущень, спрощень, тому модель може лише більшою чи меншою мірою, тобто наближено описувати реальну національну економічну систему. Результати дослідження, отримані на основі абстрактної моделі, переносяться на оригінальний об'єкт із дотриманням певних правил, а також на основі перевірки правильності отриманих висновків. Як правило, точність відображення реального об'єкта зменшується в тому випадку, коли модель, побудовану для однієї конкретної системи, застосовують для дослідження іншої економічної системи. Це означає, що існує необхідність додаткового

аналізу результатів таких досліджень на предмет їх адаптації до особливостей конкретної системи.

Економіко-математичні моделі дозволяють виявити певні закономірності економічного розвитку, дати складним якісним економічним явищам кількісну характеристику. Економічний аналіз перетворюється із суто якісного у кількісний. При цьому слід відзначити, що він завжди здійснюється в рамках: а) спрощення економічної дійсності; б) фіксованої якості економічних відносин; в) цілкового абстрагування від неекономічних параметрів об'єкта, дія яких проявляється лише в їх єдності з економічними параметрами. Тому, незважаючи на те, що математичні методи поступово перетворюють економічну теорію у точну науку, піднімають її до рівня кількісного аналізу, методи якісного аналізу повинні залишатись основними.

Слід підкреслити, що в процесі моделювання початковий, базовий об'єкт відображується лише певним чином, не зовсім точно. Це диктує необхідність перевірки отриманих даних, перш ніж їх застосовувати для прийняття рішень щодо базового об'єкта (об'єкта-оригіналу) — конкретної національної економічної системи. Більшою мірою це стосується інших об'єктів (інших економічних систем) — безпосереднє застосування результатів такого моделювання в більшості випадків не дасть жодних результатів. На практиці можливі деякі варіанти такого застосування моделей, наприклад, перенесення форм і методів ефективної економічної політики однієї країни на економічну практику іншої країни або ж відтворення моделі розвинутої економіки на базі іншої національної економіки. Однак по суті це рівнозначно ототожненню сутнісних властивостей систем цих країн. Вибрані моделі, методи, засоби регулювання, що застосовуються в певній національній економіці, обов'язково повинні бути адаптованими до специфічних особливостей економічної системи країни-реципієнта. Інакше економіці країни-реципієнта буде завдано збитків, якщо тільки обидві економічні системи не будуть реально ідентичними за своїми специфічними характеристиками, тобто практично подібними. Все це зумовлює існування певних методологічних проблем, які не можна не враховувати при дослідженні процесів трансформації систем.

Для забезпечення ефективного функціонування і розвитку конкретної системи процес її трансформації необхідно здійснювати на основі моделі, що відображає її сутнісні, генетичні ознаки. Неспівпадіння цих ознак для різних економічних систем обумовлює неприйнятність прямого використання неадаптованого варіанту чужої моделі та відповідних їй методів, засобів, цілей розвитку тощо. Як стверджує Г. Мюрдаль, структури систем розвинутих країн і країн, що розвиваються, «радикально відрізняються» [5, с. 93]. Це підтверджено практикою перетворення економічних систем за запозиченими моделями.

Дослідження економічної системи в принципі можна здійснювати відірвано від її зовнішнього середовища, тобто соціально-економічної системи, незважаючи на те, що особливості соціальної дійсності слабо піддаються теоретичному узагальненню в рамках суто економічних досліджень. На це вказує Г. Мюрдаль: «Теоретики-економісти... протягом тривалого періоду часу схилились до того, щоб сформулювати загальні положення, а потім постулювати їх як такі, що мають силу для будь-якого періоду й будь-якої країни. У сучасній економічній теорії існує тенденція чіткого наслідування цього напрямку. Для такої самовпевненості при конструюванні економічних висновків немає ніякого економічного виправдання» [5, с. 87—88].

Звертаючись до загальних проблем моделювання складних об'єктів, необхідно відзначити складність виділення частини з цілого. Спираючись на принципи системного підходу (цілісність, комплексність, врахування існуючих зв'язків, виділення основної ланки, функціонування будь-якої частини з точки зору єдиних цілей системи в цілому, виділення внутрішніх і зовнішніх процесів, взаємозв'язків), а також враховуючи особливості стадій, етапів виділення об'єктів із зовнішнього середовища, що є обов'язковими в подібних випадках, слід відзначити деякі методоло-

гічні проблеми виділення економічної системи з національної соціально-економічної (соціальної) системи.

Економічна система як частина цілого повинна виражати його сутність, а параметри її моделей повинні містити складну сутнісну соціально-економічну компоненту. Оскільки економічна система завжди існує в конкретній специфіко-історичній формі, абстрагування від сутнісної соціально-економічної компоненти є рівнозначним зміні моделі відповідної реальної економічної системи. Модель буде мати очищені, рафіновані властивості, що відповідають прийнятим ознакам змінених параметрів, — раціоналізм, максимальний економізм. Типовим відображенням системи з такими властивостями є ринкова економіка, що ігнорує різного роду соціальні обмеження. Зрозуміло, що на практиці така модель не може бути реалізована. Обмеження дослідження суто економічними параметрами соціально-економічних систем, цілями й критеріями, прийнятими в економічній науці й практиці, означає абсолютизацію цінностей капіталу, ринку.

Зміни соціально-економічних систем чи окремих їх блоків відбуваються безперервно. Ці зміни різняться за своєю глибиною (зрушення у кількісних характеристиках певних параметрів системи в рамках незмінної якості чи перехід до інших якісних станів), за інтенсивністю у часі та за характером (різні темпи й швидкість проходження змін, еволюційний чи революційний їх тип), за охопленням елементів системи (зміни стосуються окремих ланок чи системи в цілому, тобто є локальними чи системними), за співвідношенням і значенням об'єктивних чи суб'єктивних факторів (унаслідок кумулятивних об'єктивних процесів чи свідомого реформування). Для детальнішого дослідження цих змін, а також врахування чинників зовнішнього середовища (соціально-економічної системи), системний підхід повинен бути доповнений іншими специфічними підходами, до яких перш за все відносять еволюційний та інституційний. Еволюційний підхід дозволяє відображати економічний процес у взаємозв'язку та взаємообумовленості з соціокультурною динамікою. Наприклад, Л. Абалкін наріжним каменем еволюційної економіки вважає «єдність віри та крові, культури й звичаїв населення, системи норм і установ, закладених природою і законами суспільства» [6, с. 12]. Об'єктами аналізу можуть бути інституції, інститути, макропопуляції, інформація тощо. Еволюційна теорія вивчає будь-який економічний феномен як зосередження різноманітних зв'язків і відносин, як відображення впливу великої кількості культурних, політичних, природних факторів, прирівнюючи економічний розвиток до еволюційного процесу в біології. Факторами економічної еволюції є мінливість, що забезпечує появу нового; спадкоємність і нерозривність розвитку; природний відбір як основа конкуренції. Економічний розвиток повинен бути поступовим і послідовним, не можна перескакувати через якість еволюційні етапи, інакше спостерігатиметься зворотній рух системи.

У міру історичного розвитку економічної системи підкреслюється поступове накопичення змін і генерування нових властивостей. Економічні процеси розглядаються як незворотні в часі. Розгортання економічного процесу супроводжується якісними змінами його суб'єктів. Таким чином, можна стверджувати, що еволюційна економіка на основі своєї надмірної детермінації та пріоритету цілого над частинами (принцип «холізму») є адекватною при вивченні складних (з точки зору кількості учасників, мотивації тощо) об'єктів, якими є національні економічні системи.

Інституційний підхід досліджує перехідні процеси й трансформацію як природну динаміку інституційних рамок, що змінюються під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників. Якісні зміни інституційних рамок зазвичай відбуваються в умовах кризи, надзвичайних ситуацій, коли витрати на інституційне будівництво та заміну існуючих норм і правил різко знижуються (внаслідок втрати адекватності й авторитету старими нормами). При цьому кожна інституційна форма має довести свою сумісність із конкретними завданнями економічного відтворення.

Сутність інституційних трансформацій розкривається через розуміння таких питань: 1) стабільність інституційних характеристик; 2) джерела трансформацій;

3) діюча сила трансформацій; 4) напрям трансформацій [7, с. 26]. Трансформація соціально-економічних, економічних систем із позицій інституційного підходу представлена зміною порядку системи. Розвиток системи прирівнюється до змін її інституційної структури. З точки зору теорії систем це досить об'єктивний підхід, оскільки зміна структури обумовлює зміну системи. Тому це обґрунтований методологічний прийом для спрощення завдань дослідження і управління реальними процесами трансформації соціально-економічних систем. Проблема тільки полягає в точності побудови необхідної структури системи, оскільки навіть незначні, на перший погляд, відхилення можуть призвести до її видозміни.

Загалом за всієї продуктивності інституційного підходу в дослідженні неоднорідних економічних систем, він не дає можливості визначити загальні тенденції розвитку усієї інституційної системи, тому її глобальні перетворення усвідомлюються переважно постфактум. Д. Норт відзначає складність створення «моделі економічних змін», оскільки це «потребує розробки цілої теоретичної системи» [8, с. 144]. Будь-яка національна економічна система є складним об'єктом із великою кількістю зв'язків та взаємозалежностей, який має властивості поліструктурності. Тому при систематизації вона має неоднозначне відображення у вигляді різноманітних моделей. Якщо врахувати ще й різноманітність самих реальних національних економічних систем, то в результаті можна зробити висновок про надзвичайну складність дослідження цього об'єкта.

Ускладнення практичних завдань трансформації національних економічних систем зумовлює необхідність ґрунтовнішого осмислення проблеми міждисциплінарних зв'язків економічної теорії з іншими суспільними та природничими науками. Недостатність вивчення важливих властивостей економічних систем і процесів їх трансформації змушує все частіше звертатись до досягнень точних наук щодо виявлення загальних принципів еволюції, характеру змін, життєвого циклу складних нелінійних систем. Методологія дослідження складних нелінійних систем базується на розробленому математичному апараті, на досвіді моделювання руху складних хімічних, фізичних і, передусім, термодинамічних і біологічних систем. Доведена допустимість проведення аналогій між ними та економічними системами, що робить методологію систем фундаментальною. Сучасні дослідження проблем трансформації систем базуються на загальнонаукових положеннях про складні системи, розроблених і теорією систем, і синергетикою.

Застосування сучасної методології наукових досліджень дозволяє виявити: по-перше, тенденції, механізми, етапи розвитку наростаючих процесів глобальних системних змін, прискореної еволюції і трансформації національних соціально-економічних систем у їх взаємозв'язку; по-друге, взаємопов'язаність і взаємообумовленість цих процесів із структурними змінами в самих економічних системах — процеси їх еволюції зумовлюють здійснення структурних змін (змін у системі економічних відносин, механізмах господарювання тощо), однак ці структурні зміни, у свою чергу, є одним із чинників економічної еволюції; по-третє, наявність різних ефектів внаслідок одного й того ж координуючого впливу на різних етапах еволюції соціально-економічних (економічних) систем. Це дає змогу досліднику розробляти науково обґрунтовані пропозиції щодо розвитку продуктивних сил, удосконалення економічних відносин, у т. ч. аграрних відносин, на основі комплексного уявлення про їх взаємний вплив і взаємообумовленість із загальними процесами еволюції і трансформації економічних систем, а не відірвано від них.

Важливо підкреслити, що багато авторів перебільшують значення певних галузей, які, на їх думку, в умовах постіндустріальної трансформації є основою економічного прогресу. Внаслідок цього увага акцентується на окремо взятих індустріальних чи постіндустріальних галузях. Однак без належного розвитку первинних галузей неминуче порушується принцип організаційної рівноваги в певній економічній системі. В епоху постіндустріалізму необхідними є і модернізація індустріальних (вторинних) галузей, а також розвиток аграрного сектора й інших первинних галузей. До того ж, при цьому має дотримуватись пріоритетність окремих первин-

них галузей. Необхідно враховувати, що в розвинутих країнах обсяги вироблених і спожитих матеріальних благ навіть в умовах експансії сервісної та інформаційної економіки не знижуються, а зростають [9, с. 314]. Ще в 50-х рр. XX ст. Ж. Фурастьє підкреслював, що виробнича база сучасного господарства залишається і буде залишатися основним чинником, який визначає розвиток нових економічних і соціальних процесів — її значення не повинно применшуватись. Таким чином, первині галузі, що задовольняють найважливіші фізіологічні потреби людини, можна охарактеризувати як „основу основ» народного господарства на будь-якому етапі його розвитку.

Процеси постіндустріалізації та глобалізації, що обумовили зростання диспропорцій у розвитку окремих країн, супроводжуються загостренням проблеми продовольчого забезпечення населення. Ця проблема є надзвичайно актуальною у світовому масштабі — спостерігається нерівномірність між виробництвом і споживанням продуктів харчування: їх перевиробництво в розвинутих країнах супроводжується недоїданням населення низькорозвинутих країн. Чисельність голодуючих у світі сягнула катастрофічних масштабів — у 2009 р. вона становила 1,023 млрд чол., що на 180 млн чол. більше в порівнянні з базовим періодом (1990—1992 рр.). Нині ця проблема тільки загострюється через стрімке зростання цін на продукти харчування у світі. За даними оновленого індексу цін на продовольство ФАО, у грудні 2010 р. світові ціни на продовольство сягнули рекордної позначки. Причому ціни незмінно зростають уже протягом 6-ти місяців, і ця тенденція буде спостерігатись і надалі [10]. Це означає — за незмінних (а то й таких, що знижуються через світову фінансово-економічну кризу) номінальних доходів, реальні доходи переважної частини населення світу знижуються, що обумовлює продовольчу незабезпеченість мільярдів людей.

Слід відзначити, що проблеми з гарантуванням продовольчої безпеки пострадянських країн особливо актуалізувалась за рахунок одночасного впливу різних форм трансформацій, які спричинили виникнення негативного синергетичного ефекту. Процеси глобалізації, постіндустріалізації розвинених країн поєдналися із процесами ринкових трансформацій у пострадянських країнах та інших країнах бувшого так званого соціалістичного табору. Зниження ролі держави в процесі здійснення ринкових трансформацій особливо негативно вплинуло на розвиток аграрного сектора, оскільки саме ця сфера, як показує вітчизняний і світовий досвід, наперед потребує державної підтримки.

На наш погляд, комплексні ґрунтовні дослідження впливу внутрішньосистемних, системних і надсистемних трансформацій на розвиток аграрних відносин стають можливими саме завдяки використанню системного підходу. Теоретичне пізнання аграрних відносин знаходиться нині на такій стадії, коли дати повне теоретичне обґрунтування процесів, що відбуваються в їх рамках, виявити їх специфічні властивості можна лише за рахунок застосування нової «схеми пояснення, в основі якої лежить пошук конкретних механізмів цілісності об'єкта і виявлення достатньо повної типології його зв'язків» [11, с. 413], тобто в рамках системного підходу. Системний підхід носить конструктивний характер і пов'язаний, передусім, з виявленням неповноти предметного знання, його невідповідності новим науковим задачам, а також з виявленням недостатності принципів пояснення і способів побудови знання, які застосовуються в тій чи тій галузі науки та практики.

Конкретне, цілісне знання є несумісним з еkleктикою — механічним, випадковим поєднанням різних сторін об'єкта. Воно неможливе без урахування тієї ролі, яку ці сторони відіграють у цілому, без виділення в ньому головного, істотного, що задає системні властивості об'єкта, робить його системою цілісністю, без вивчення зв'язків даного цілого з іншими предметами та явищами. Відповідно, сутність як самого цілого, так і будь-якої його компоненти може бути до кінця розкрита й зрозуміла лише в рамках цілісної системи понять, у їх взаємозв'язку та взаємообумовленості.

Особливості елементної, компонентної структури будь-якої системи зумовлюють можливість не одного, а ряду структурних зрізів, відповідно вона може бути

описана багатьма комбінаціями різноманітних елементів, поєднаних різного роду зв'язками. І навпаки, досліджуваний об'єкт можна аналізувати в рамках багатьох варіантів побудови цілісних систем або підсистем із різноманітними за типологією зв'язками. Оскільки аграрні відносини є достатньо складною категорією і можуть мати кілька аспектів свого вираження, при їх дослідженні з'являється можливість представити кожне таке вираження цілісною системою, з певною структурою і механізмами побудови взаємовідносин між елементами, тобто сукупністю структурних і функціональних інваріантів систем, що відображають економічні, соціальні, організаційні, інституційні та інші сторони аграрних відносин.

Різнороманітність методологічних підходів до дослідження систем і побудови їх моделей буде зумовлювати і різноманітність типологічних форм їх теоретичного пізнання, що задають спосіб дослідження об'єкта. Аграрні відносини виступають, з однієї сторони, як підсистема, що здійснює безпосередній вплив на динаміку економічного зростання, макроекономічні пропорції і макроекономічну рівновагу, тобто на процеси еволюції економічних систем, а з іншої сторони, самі знаходяться під прямим чи опосередкованим впливом усіх компонентів економічної системи й динаміки їх еволюції в цілому. Аграрні відносини можуть бути виділені з макроекономічної системи й представлені як самостійна економічна система більш низького порядку. Одночасно з макроекономічної моделі аграрних відносин можна виділити в якості певної цілісності відносини власності, рентні відносини, відносини обміну на аграрному ринку тощо, які, залежно від ступеня деталізації дослідження, будуть виступати або окремими системами, або ж підсистемами чи їх елементами. Це в цілому ускладнює процес системного пізнання аграрних відносин, обумовлює різноманітність підходів до їх структурно-системного визначення.

Категоріальне визначення аграрних відносин — це не просто включення до нього слів «система», «економічні відносини», а більш високий рівень визначення поняття об'єкта — визначення на рівні теорії. Категоріальне визначення є перетвореною формою судження, і для досягнення цього вищого рівня визначення необхідно логічно й діалектично опрацювати поняття на основі сучасної теорії й методології економічної науки.

Висновки. Суперечливість результатів, отриманих у ході численних досліджень аграрних відносин, пов'язана, на наш погляд, з ігноруванням основного методологічного прийому, з якого повинне починатись будь-яке дослідження, — побудови «сходинок системних основ». Це означає, що «реальні макросистеми дійсності ніби входять одна до одної: нижча за рівнем організації система є вихідним пунктом, передумовою і основою більш високої, яка, у свою чергу, виступає основою ще більш високої і т.д. При цьому вони... є взаємопов'язаними й субординованими, здійснюють певний взаємний вплив» [4, с. 165]. Цей методологічний прийом знайшов своє відображення у формі неписаного правила дослідження складних систем, яке наголошує: об'єктивне судження про ефективність функціонування будь-якої системи можна сформулювати лише з точки зору системи більш високого порядку. Іншими словами, ефективність діяльності, певну закономірність функціонування системи неможливо визначити, знаходячись «всередині системи». Для повного пізнання системи необхідно стати над нею, тобто уявити досліджувану систему з точки зору її загальних цілей і завдань [12, с. 28]. Тому найпершим кроком з точки зору методології системного підходу до аналізу аграрних відносин є теоретичне обґрунтування і побудова більш широкої концептуальної конструкції (більш широкої системи), ніж самі аграрні відносини, та дослідження специфіки її функціонування і розвитку.

Знаходження більш широкої системи, визначення її як конкретного взаємопов'язаного цілого, слугує свого роду пізнавальною рамкою дослідження аграрних відносин, задає відповідну логіку й визначає його методологію. З однієї сторони, системний підхід дозволяє «виділити досліджуваний об'єкт із загального фону», конкретизувати й локалізувати його, а з іншої сторони, дозволяє розглядати досліджуваний об'єкт «разом із загальним фоном», його тенденціями, специфікою існу-

вання та розвитку. Такий підхід на основі дослідження об'єктивної дійсності з позицій закономірностей розвитку системного цілого, взаємодії складових його частин, утворює «особливу гносеологічну призму» або «особливий вимір реальності», сприяє свого роду подвоєнню знань: знання предметне (про предмет сам по собі) доповнюється знанням макросистемним (стосовно функціонування предмета відповідно до законів великої системи). Разом узяті, вони утворюють нову, більш глибоку сукупність знань, дозволяють розкрити якісну структуру аграрних відносин і тенденції їх розвитку.

Література

1. Советский энциклопедический словарь: [Ок. 80 000 слов] / Гл. ред. А. М. Прохоров. — 4-е изд. — М.: Сов. энцикл., 1986. — 1599 с.
2. Кукурудза І. І. Політична економія: матеріали до лекцій та семінарів / І. І. Кукурудза. — Вид. 2-е, доп. — Черкаси: Вид. від. ЧНУ ім. Богдана Хмельницького, 2007. — 368 с.
3. Маркс К. Твори: [Переклад] / К. Маркс, Ф. Енгельс. — 2-ге вид. — К.: Вид.-во політ. літ-ри України, 1958. — Т. 46: Економічні рукописи 1857—1859 років. Частина перша. — 1971. — 559 с.
4. Кузьмин В. П. Принцип системности в теории и методологии К. Маркса / В. П. Кузьмин. — 2-е изд. — М.: Политиздат, 1980. — 312 с.
5. Мюрдаль Г. Современные проблемы «третьего мира» / Г. Мюрдаль (сокр. пер. с англ.). — М., 1972. — 512 с.
6. Абалкин Л. И. Эволюционная экономика в системе переосмысления базовых основ обществоведения / Л. И. Абалкин // Эволюционная экономика и «мэйнстрим». — М.: Наука, 2000. — 222 с.
7. Трансформаційна економіка: Навч. посіб. / [Савчук В. С., Зайцев Ю. К., Малий І. Й. та ін.] / В. С. Савчук (ред.), Ю. К. Зайцев (ред.). — К.: КНЕУ, 2006. — 612 с.
8. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Д. Норт; І. Дзюб (пер.). — К.: Основи, 2000. — 198 с.
9. Иноземцев В. Л. Расколотая цивилизация: Наличествующие предпосылки и возможные последствия постэкономической революции / В. Л. Иноземцев. — М.: Наука, 1999. — 703 с.
10. Состояние продовольственной необеспеченности в мире: 2010 [Електронний ресурс] / Продовольственная и сельскохозяйственная организация Объединенных Наций // Режим доступа: <http://www.fao.org>.
11. Философский энциклопедический словарь / Ред.-сост.: Е. Ф. Губский, Г. В. Кораблева, В. А. Лутченко. — М.: ИНФРА-М, 1997. — 575 с.
12. Цыгичко В. Н. Руководителю — о принятии решений / В. Н. Цыгичко. — М.: ИНФРА-М, 1996. — 272 с.

УДК: 330.837

Ю. Б. Росецька, канд. екон. наук,
доцент кафедри загальної економічної теорії
Одеського національного економічного університету

МЕЖІ ЗАСТОСУВАННЯ ІНСТИТУЦІЙНОГО ПІДХОДУ В ЕКОНОМІЧНІЙ ТЕОРІЇ

Розглянуто основні методологічні передумови інституційних теорій. Виділено межі застосування інституційного підходу в економічній теорії.

В статье рассмотрены основные методологические предпосылки институциональных теорий. Выделены границы применения институционального подхода в экономической теории.